

habere göre AB ülkelerinde nüfusun üçte biri fazla kilolu, 10 kişiden biri "şişman"ken, ABD'de de kadınların yüzde 25'i, erkeklerin yüzde 20'si, yani yaklaşık 35 milyon kişi "şişman" kategorisinde yer almaktadır.⁽¹¹⁾ Çok yemek yemekten kaynaklı sağlık problemleri, hatta yaşama ve eğlence mekanlarını bile yeniden inşa ve düzenlemeye götüreceğ ölçüde kritik bir hal almıştır. Başka bir düşündürücü veri de şudur: Batı Avrupa ve ABD'de dünya nüfusunun yüzde 10'u yaşamakta ve bu insanlar Güney yarıkürede yaşayan nüfusun kişi başına tükettiğininin 24 kez fazlasını tüketmektedirler. ABD dünya nüfusunun yüzde 6'sını oluşturmaktadır, ancak dünya zenginliklerinin yüzde 50'sini elinde bulundurmaktadır. Unutulmamalıdır ki, başkalarının acısı, yoksulluğu ve utsaklığı pahasına kurulmuş olan mutluluk ve refah adacıkları, bir gün insanlığın büyük bölümünün öfke ve şiddet dalgalarıyla batabilir. Dünya hepimize aittir. Ama hepimizin bu dünyada insanca yaşadığımızı söylemek mümkün görünmemektedir. Elbette bu durumun değişmesi, insanın, insanca bir yaşam ve uygar bir dünya için yaptığı mücadeleyi ve arayışı sürdürmesine bağlıdır. Bu nedenle dünyanın, yeryüzünde yaşayan bütün insanlara ait olduğu gerçeğine dayanarak, küresel egemenlik düşüncesine ve bunun askeri güç yoluyla gerçekleştirilmesine karşı çıkmalıyız. Binlerce yıllık insanlık tarihi bize, hiçbir imparatorluğun sonsuz olmadığını, hiçbir siyasi kurumun/kuruluşun dünya egemenliğini ele geçiremediğini göstermiş olmalıdır. Hobsbawm'ın dediği gibi, "Dünya, tek

bir devletin hakim olamayacağı kadar karmaşık"tır.⁽¹²⁾

Dünyanın durumuna ve kendi tarihsel gerçekliğimize tarih bilinciyle baktığımızda, bazılarının ileri sürdüğünün aksine "tarihin sonu"nda bulunmadığımız ve insanlık tarihine bir "son"un belirlenemeyeceği ve dünya egemenliği düşüncesinin başarısızlığa uğratılmasının tarihsel bir görev ve sorumluluk olduğu söylenebilir. Günümüzdeki küreselci/küreselleştirmeci söylem ve politikaların mutlak bir doğru olmadığını, tarihi-üstü bir geçerliliklerinin bulunmadığını da unutmamak gerekir. İnsanlık tarihinde hemen her dönemde bazı değerlerin, kavramların ve eğilimlerin evrenselci yaklaşımlarla ön plana çıktığı ve o dönemi karakterize ettiği saptanabilir. Ancak tarihsel gerçeklik, her türlü evrensellik iddiasının, dünya egemenliğine yönelik tasarıların belli bir dönemle sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Belli bir tarih bilincine dayanarak küreselleşme adı verilen süreci ve oluşumu anlamak ve değerlendirmek kadar, tek seçenek o olarak dayatılan bu durumu değiştirme yönünde neler yapılabileceğini de soruşturmak gerekir. Çünkü tarih bilinci gelişmemiş insanların ve toplumların, bazı güçlü ülkelerin ve eğilimlerin dayatmacılığına maruz kalmaları ve direnme imkanlarını kullanamamaları da söz konusudur. Bu nedenle "küreselleşme" (globalleşme) gibi kavramların sorunsuz sorgusuz kabullenilmeye ve genel geçer kılınmaya çalışıldığı günümüz dünyasında, tarih bilincinin varoluşsal bir önemi vardır.

(11) Radikal, 20 Ekim 1999, s.24.

(12) Eric Hobsbawm, "ABD'nin Emperyal Yanılgısı, Radikal, 17 Haziran 2003.

Adalet ve Görecilik

Doğan Özlem^(*)

1. "Adalet" Üstüne Görecilik-Mutlakçılık Tartışması

Ahlâk, hukuk ve siyasetin, her şeyden önce, herkesin istediğini yaptığı yerde ortaya çıkacak olan kaosu önlemek gibi bir pratik zorunluluğun ürünleri oldukları maîumdur. Ne var ki, ahlâklar, hukuklar, siyasal rejimler, çağdan çağa, kültürden kültüre değişirler; hattâ aynı çağ ve kültür içerisinde bile değişikliğe uğrarlar. Başka bir ifadeyle, tarih boyunca insan düşüncesi ve eliyle oluşturulmuş herşey gibi, ahlâk, hukuk düzenleri ve siyasal rejimler de, dayandıkları önvarsayımların, değerlerin, bireysel, grupsal, sınıfsal çıkarların ve tercihlerin çokluğu oranında değişik olmuşlardır. Bu durum, tarihsel olan herşeyin dönem ve çağlara özgü ve göreceli olması anlamına gelir ki, bu, bilindiği üzere, tarihsel görelilik terimiyle ifade edilir. Bu anlamda görelilik, bazı öznelci bilgi anlayışlarına özgü bir epistemolojik tutumun adı değildir; o bir tarihsel realitedir. Buna karşılık, bu göreliliği aşmak, tek, mutlak ve değişmez ahlâk, hukuk ve siyaset ilkeleri ortaya koymak veya bunların zaten teolojik veya metafizik anlamda var olduklarını göstermeyi denemek ve bunları tüm insanlar ve toplumlar için her zaman geçerli kılma

yolunda çaba sarfetmek, felsefede çoğu tarih bilincinden yoksun olan mutlakçılık ve evrenselcilik yandaşlarının işi olmuştur. Ve mutlakçılık-görecilik tartışmasının felsefenin hemen her alanında karşılaşılan bir tartışma olduğu da maîumdur.

Bu tartışmalarda, ahlâk, hukuk ve siyaset felsefelerinin bir ortak kavramı olarak "adalet" kavramının özellikle önemli bir yeri olduğu da bilinen bir şeydir. Ben, geçmiş bin yılları bulan bu tartışmalarda, son yüz elli yıl içinde ortaya çıkıp gelişmiş olan tarihselci ve daha özel olarak tarihsel-göreci bakış açısını benimseyenlerin yanında yer alıyorum. Aşağıda "adalet" üstüne bu bakış açısından hareketle konuşacağım ve birkaç tarihsel örnek üstünde durduktan sonra, özellikle günümüzün neoliberal hukuk ve siyaset felsefelerinin bu kavramla ilgili bazı belirlemelerini eleştirmeyi deneyeceğim.

2. Aristoteles'te "Adalet" Kavramı

Nikomakhos'a Etik'te "adalet" kavramına bir tam kitap ayırmış olan Aristoteles'in kavramla ilgili olarak yapmış olduğu tanımlar ve sınıflandırmaların, yüzyıllar boyunca olduğu gibi günümüzde de önem ve değerini koruduğu, kavram üstüne en yeni çalışmaların bile

(*) Prof. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

başlıca referans kaynaklarından birinin Aristoteles'in bu eseri olduğu görülmektedir. Bu nedenle burada da bu eserde belirtilenleri anmadan geçmek mümkün değildir.

Aristoteles'e göre "adalet" diye bir şey, ancak toplumsallık hâlinde ortaya çıkabilir. Ahlâk, hukuk ve siyaset, esasen ve her şeyden önce, bir pratik ihtiyacın, toplumsal yaşama hâlinin bazı kurallara göre düzenlenmesi ihtiyacının ürünü olmuşlardır. Dolayısıyla, ihtiyaçlar, beklentiler, çıkarlar ve amaçlar değiştikçe, ahlâkta, hukukta ve siyasette de değişmelerin olması olağandır. Aristoteles bu çerçeve içinde "adalet" kavramını şöyle belirler: Adalet, yurttaşların yasalar ve toplum düzeni karşısında hakka ve yasaya uyma (nominon) ve eşitlik (ison) ilkeleri doğrultusunda edinmeleri gereken temel erdemdir. Öbür yandan adalet, 1) bir hakkın gerçekleşmesi, 2) toplum düzeninin ödülendirme ve cezalandırma yoluyla korunması ve sürdürülmesi hâlidir de. Aristoteles'in bu doğrultuda yaptığı 1) bölüştürücü adalet (dağıtıcı adalet, toplumsal adalet), 2) düzenleyici adalet (denkleştirici adalet, düzeltici adalet) ayrımı, günümüzde de önemini koruyan, mihenk ve ölçüt niteliği kazanmış bir ayrımdır. Bölüştürücü/dağıtıcı/toplumsal adalet, herkesin hak ettiğini veya payına düşeni alması için kaynakların ve görevlerin dengeli dağılımını tanımlayan ilkeleri belirler ve burada en belirleyici ilke eşitlik ilkesidir. Ne var ki, eşitliğin aritmetik eşitlik mi (herkese herşeyi eşit olarak dağıtmak) yoksa geometrik eşitlik mi (herkese topluma katkısı oranında lâyık olduğunu vermek) olarak uygulanacağı, yüzyılların

bir tartışma konusudur. Aritmetik eşitliğin daha sonraları hukuksal eşitlik olarak da anlaşılabilir olduğu söylenebilir. Buna karşılık geometrik eşitlik, dağıtıcı/bölüştürücü/toplumsal adaletin ekonomide ve siyasetteki anlaşılış şeklinde belirleyicidir. Düzenleyici/denkleştirici/düzeltilici adalet, toplumsal yaşamda aksayan durumları veya bozulan eşitliği yeniden tesis etmek, adalet dengesini yeniden kurmak amacıyla başvurulacak ilkeleri ve bu yoldaki uygulamaları ifade eder ki, hukuksal adalet olarak da adlandırılır. Hukuksal adalet., kurulmuş olan hukuk düzenine aykırı eylemleri suç olarak tanımlayıp bunların cezalandırılmasında başvurulacak ilke ve kuralları içermesi dolayısıyla, aynı zamanda cezalandırıcı adalet olarak da adlandırılır.

Bu tanım ve ayrımlardan sonra, Aristoteles, toplum düzeninin sağlanmasında ve sürdürülmesinde adaletin temel koşul olduğunu belirtirken, adaletli bir toplumun phronesis adını verdiği bir bilgi türü ışığında mümkün olabileceğini eklemeyi de ihmal etmez. Phronesis, bilindiği üzere, ne teorik yoldan meşrulaştırılmış, sistematize edilmiş bilgiyi, ne de teknik bilgiyi içerir. O, genel bir bilgi çeşidi değildir; tersine özel ve özgül koşullarda mâkul, uygun, kabul edilebilir bir eylem şeklinin bilgisi olarak kendisini gösterir. O, aynı zamanda, insanın ve insan gruplarının neyin değerli olduğuna ilişkin bir bilgiyi yaşam deneyimi ve buna eşlik eden bir öğrenimle edinmesi sürecini de adlandırır. Bu demektir ki, tek tek insanlar ve insan grupları, adaletli bir toplum yaratmak için mutlak geçerliliğe sahip, evrensel ilkeler aramak yerince, kendi özgül ko-

şullarının bilincinde geliştirmiş ve edinmiş oldukları yaşam deneyiminden hareket etmelidirler.⁽¹⁾

Aristoteles'in ve onu izleyenlerin yapmış oldukları, birincil bu tanım ve sınıflandırmaları burada özellikle anlamının nedeni, bildirim son bölümündeki eleştirilerimi önemli ölçüde bu klasik tanım ve sınıflandırmalara ve özellikle phronesis kavramına dayandırma gereği duymamdır.

3. "Adalet" Kavramının "Hak" Kavramına Göreliliği

a) Adalet, tanımı gereği, toplum içinde bireylerin ilişki ve eylemlerinin haka uygun olması, hakkın gerçekleşmesi kadar, hak ihlallerinin ceza vd. yollarla önlenmesidir. Bu durum, adalet kavramının ancak hak kavramına göre anlam ve değer kazanabileceğini de gösterir. Başka bir ifadeyle, adalet, haktan anlaşılan şeye, hakkın anlamına göre anlamı değişebilen bir kavramdır. Yine başka bir ifadeyle, haktan bağımsız bir adalet tanımı yapılamaz. Bu, adalet kavramının hak kavramına göreliliğine getirir.

b) Öbür yandan hakkın ne olduğu da tartışmalıdır. Gerçi soyut ve biçimsel bir hak tanımı yapılabilir ve hakkın, bireye tanınan bir yetki, özgürlük ve ayrıcalık olduğu söylenebilir. Ne var ki, bu yetki, özgürlük ve ayrıcalık, bireye tanınan bir şey ise, bunu tanıyan bir merci veya otorite olacaktır. Bu yetki, özgürlük ve ayrıcalığı, tanrı adına hareket ettiğine inanan veya inanır görünen ve toplumu buna inandıran bir kral, bir

egemen/yönetici sınıf veya zümre ya da ruhban sınıfı, sözlü veya yazılı bir gelenek, toplumun ortak irâdesi vd. bireye tanınmış olabilir. Birey, tek başına veya bir grup eylemi sonucu, bu merci ve otoriteye karşı çıkarak veya onun rızasını alarak da hak elde etmiş olabilir. Ama karşı çıkarak elde edilmiş olsa bile, "hak" diye bir şey varsa, onu tanıyan bir merci veya otorite olması kaçınılmazdır.

c) Hakkın tanımı, dinsel inançlardan, felsefe anlayışlarının, ahlâk öğretilerinin, hukuk ve siyaset felsefelerinin, siyasal idolojilerin temel önermelerinden, öğretisel ilkelerinden ve son olarak belli bir kültür çevresinin tortulaşmış, içselleşmiş ve önkabuller oldukları unutulacak kadar olağanlaşmış düşünsel önkabullerinden bağımsız bir şekilde yapılamaz. Başka bir deyişle, "hak"ın ne olduğunu, son kertede tarihsel/kültürel koşulların da belirler.⁽²⁾

Bu söylenenler, "adalet" kavramının ancak üç aşamalı bir görelilik skalası içerisinde tanımlanabileceğini gösterir: 1. Adalet, hak kavramına göre tanımlanabilen bir kavram olması bakımından görelidir. 2. Adalet, hakkı tanıyan merci veya otoriteye (tanrı, kral, ruhban sınıfı, egemen sosyal sınıf, halk irâdesi vd.) göre tanımlanabilen bir kavram olması bakımından görelidir. 3. Adalet kavramı, belli dinsel inançlar, felsefe anlayışları, ahlâk öğretileri, hukuk ve siyaset felsefeleri ve en geniş şekilde bir kültür çevresinin önkabullerine göre tanımlanabilen

(1) Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 4. kitap.

(2) Çeçen, A., *Adalet Kavramı (1981) 1990*, s. 141-180.

bir kavram olması bakımından göreceli bir kavramdır.⁽³⁾

Adaletin bu şekilde belirlenmesinde kısmi katkıları olan filozoflar ve felsefe okulları arasında önce sofistleri anmak gerekir. Son yüz elli yıl içinde ise, Marksist okulların, hermeneutik geleneği içindeki göreci okulların ve 20. yüzyılın ilk yarısında Kelsen, Radbruch gibi hukuk filozoflarının adalet anlayışlarında bazı ortak göreci yanlar olduğu görülmektedir. Bunlar içinde Kelsen, Radbruch ve diğer bir kaç 20. yüzyıl düşünürün görüşlerine bildirimim son bölümünde ayrıca değineceğim.

4. Mutlakçı "Adalet" Anlayışı

"Adalet" kavramının yer aldığı ilk yazılı kaynaklardan birinin Eski Ahit (Tevrat) olduğu ve İsrail halkının tanrı tarafından korunan halk olma gibi bir ayrıcalığa sahip olduğuna inandığı bilinir. İbranice "şedek" sözcüğü, İsrail halkının tanrısıyla olan ahlâksal ve hukuksal bağlarını ifade eden bir anlama sahiptir. Hakkı belirleyen ve belirlenmiş bu hakka göre adaleti gerçekleştiren tanrıdır. Tanrının irâdesi her türlü hakkın, hukukun ve adaletin mutlak ve değişmez kaynağıdır. Öyle ki, bu tanrısal hukuk ve tanrısal adalet, tüm İsrail halkı için geçerli, değiştirilemez olan, mutlak bir düzendir. Adalet, insanın, tanrının belirlediği hakkı, irâdesini kullanarak ve tanrıya sadakatla biat ederek gerçekleştirmesidir. ("şedek" in "sada-kat" la akraba bir sözcük olduğu biliniyor). Bu, aynı zamanda tanrısal adaletin

(ilâhi adalet) insan nezdinde gerçekleşmesi anlamına gelir.⁽⁴⁾

Museviliğin bu mutlakçı tanrısal adalet anlayışının daha sonra Hıristiyanlığa ve kısmen İslâm'a da geçtiğini, özellikle Batı felsefesindeki teolojik çıkışlı doğal hukuk öğretileri kadar, Yeniçağda Aydınlanmacı/laik doğal hukuk öğretilerini de büyük ölçüde esinlendirmiş olduğunu biliyoruz.

Felsefede mutlakçılığın ilk büyük temsilcisi olarak Platon, adalet kavramına kendi felsefesinde genişliğine ilk yer veren filozoftur. Platon, sofistlerin ve dolayısıyla göreciliğin amansız eleştiricisi olarak, değerleri ve dolayısıyla hak ve adaleti, varlıkla birlikte, her türlü öznelikten ve görelilikten arınmış, nesnel entiteler sayar. O varlık dereceleri ile değer dereceleri arasında kurmuş olduğu denklik dolayısıyla, zaten mutlak değerlerden söz etmek zorundaydı. Bu, onu, adalet de dahil, tüm erdemleri de öznel/insana ait yetiler değil, nesnel entiteler saymaya götürdü. Platon'un, nesnelci/mutlakçı erdem ve dolayısıyla adalet anlayışının ilk önemli temsilcisi olduğu açıktır. Burada Platon'un adaleti, cesaret, bilgelik ve kendine hâkim olma erdemleri ile birlikte dört temel erdemden biri saydığını, ayrıca adaleti diğer üçüne göre en temel erdem olarak gördüğünü anımsamak gerekir.⁽⁵⁾ Platon'un nesnelci/mutlakçı adalet anlayışının, Hıristiyanlığın ve İslâm'ın, Musevilikten sonra etkilenmiş oldukları ikinci önemli kaynak olduğu da anımsanmalıdır.

(3) Kelsen, H., *Was ist Gerechtigkeit*, 1953, s.40-47.

(4) Hauser, R./Kohlenberger, H.K., *Gerechtigkeit*, HWP, Band 3, s. 332-333.

(5) Platon, *Devlet*, 433a.

Tarihsel olarak bakıldığında, mutlakçı adalet anlayışı, Eski Ahit'in tanrısal adalet anlayışından itibaren, biraz önce de değindiğim gibi, Hıristiyan doğal hukuk geleneği içerisinde, daha sonra Aydınlanma döneminin aklı neredeyse mutlaklaştıran ve günümüzde "evrensel insan hakları" savunucularına da kaynaklık eden "akıl hukuku" veya "laik doğal hukuk" geleneğinde de sürdürülmüştür. Aydınlanma, tanrının belirleyici olduğu bir doğal hukuk anlayışı yerine, insan aklının evrensel olduğuna inanılan doğruları tarafından belirlenen, tanrısız bir doğal hukuk anlayışı getirmiş olsa da, bu anlayış, mutlakçılığın kendini hep hissettirdiği bir hukuk ve adalet anlayışı olmuştur.

5. Günümüzde "Adalet" Kavramı

20. yüzyılın başlarından günümüze, adalet kavramının bir yandan göreci hukuk filozofları, öbür yandan bazı liberal ve neoliberal siyaset filozoflarınca yoğun bir şekilde ele alındığına tanık oluyoruz. Öyle ki, adalet kavramı, felsefede özellikle son yarım yüzyıldır, felsefe tarihinin başka hiçbir döneminde rastlanmayan bir yoğunlukta işlenmektedir.

a) 20. yüzyılda, 1970'li yıllara kadar, özellikle hukuk felsefesinde doğal hukukçu/evrenselci adalet anlayışını inkâr eden, adaleti her zaman değişen ve değiştirilebilir olan ilkelere belirlenmiş bir kavram olarak gören göreci anlayışın öne çıktığına tanık oluyoruz.

20. yüzyılın ilk yarısının önemli hukuk filozofu Kelsen, adaleti, bir toplum düzeninin oluşturulmasında mümkün

fakat zorunlu olmayan bir koşul olarak görür ve mutlak adalet anlayışını şöyle reddeder: "Mutlak adalet irrasyonel bir idealdir." Kelsen'e göre adalet hakkında iddialı bir çabanın ürünü olarak verilmiş olan genel geçerli tanımlar, "verimsiz ve tamamen boş formüller" olmaksızın öteye geçememişlerdir. Bu tanımlar olgusal ve fiili görünümüyle bir hukuk düzeninin ne doğrulanması ne de eleştirilmesi için uygundur. Kelsen, bir hukuk düzeni tasarımının ve adalet kavramının, göreceli bir değerler öğretisinin uzantıları olabileceğini, hiçbir hukuk düzeninin ve hiçbir adalet kavramının bir toplumda tüm bireyler tarafından tam bir kabul göremeyeceğini, bu yüzden birlikte yaşama ilkesi hâline gelmesi gereken toleransın, sosyal barış ve demokrasi için bir koşul olduğunu vurgular. Kelsen'in tolerans ilkesinin Aristotelesçi phronesis ile bir yakınlığı olduğu açıktır.⁽⁶⁾

20. yüzyıl hukuk felsefesinin bir diğer önemli adı, Radbruch da adalet kavramının göreceliğini vurgulayıp, göreci bir yöntemle "mümkün hukuk kavrayışlarının bir topiğini ortaya atma" gereğinden söz eder. Bu yol, ona göre, her türlü hukukun değersel belirlenimlere olan bağımlılığını ve göreceliğini görmeyi sağlar.⁽⁷⁾ Radbruch'un bu belirlemelerinin benim yukarıda adalet kavramındaki ikinci aşamadan görelilik olarak andığım yönü içerdiği açıktır.

Bir başka hukuk filozofu, Engisch, 1960'lı yıllarda, adalet kavramının mutlak/evrensel anlamının boş, fiili/tarihsel anlamının ise göreceli olduğunu belirtir.

(6) Kelsen, H., *Was ist Gerechtigkeit*, agy., s. 46-72.

(7) Radbruch, G., *Rechtsphilosophie*, 1932, s. 32, 43-65.

Adaletin olsa olsa biçimsel olarak eşitliğe dayalı bir tanımla verilebilir. Fakat içeriksel olarak adaletin ne olduğunu, ancak ve ancak, başta ahlâksal olmak üzere, hukuksal ve siyasal değerler belirler ve adalet, bu değerlerin somutlaşması, pratiğe taşınması olmasını ifade eder. Bu nedenle, adaletin rasyonel yoldan yapılmış tüm tanımlarını, doğaları gereği irrasyonel karakterli olan değerlerin öncelediği asla unutulmamalıdır. Bir hukuk sisteminin ve bu sistemin içinde yer alan bir alt sistem olarak bir adalet sisteminin normatif sistemler olarak tam bir tutarlılığa sahip olmaları mümkün olsa bile, bu, onları önceleyen değerlerin irrasyonel karakterli olması nedeniyle kendilerinin de irrasyonel karakterli olmaları olgusunu değiştirmez. Engisch, kendisini izleyen Welzel ile birlikte, bir âdil sosyal düzen tasarımının ancak tarihsel varoluşun değişen koşulları altında görel olarak geliştirilebileceğini belirtir.⁽⁸⁾

b) Şimdi de, 1970'li yıllarda gelişmeye başlayan ve 1980'li yıllardan günümüze doğru iyice yaygınlaşan/yaygınlaştırılan neoliberal hukuk felsefesinin temel tavrını, sadece, başlıca temsilcilerinden Hayek ve Nozick'in adalet hakkındaki belirlemelerine kısaca yer vererek anmak istiyorum.

Hayek ve Nozick'e göre, adalet, hakların korunması yani hukuksal adalet ile ilgili ve onunla sınırlı olmalıdır. Hayek, sosyal adaletin bir canavar olduğunu, sosyal adaletten söz etmenin devletin

malları ve fırsatları uygun gördüğü şekilde bölüştürme hakkına sahip bulunduğunu kabul etmek anlamına geleceğini belirtir. Üstelik sosyal adalet fikri, mevcut olanı istediğimiz gibi kullanabilmeyi de içeren bireysel özgürlükle de çelişir.⁽⁹⁾ Nozick, Hayek'e benzer biçimde, bölüştürücü adalet anlamında sosyal adaleti inkâr eder. Çünkü bölüştürülecek olan şeylerin birer sahibi vardır. Mallara ve fırsatlara ilişkin haklar hep birkaç kişinin elindedir. Devlet, bu malları ve fırsatları bunların sahipleri olan bireylerin haklarını çiğnemeksizin bölüştüremez, dağıtamaz. Nozick'e göre mallar ve fırsatlar ancak onları hak edenlerin ellerinde olduklarında adaletli dağıtılmış olurlar.⁽¹⁰⁾

6. Bir Değerlendirme Notu

Adalet kavramı hakkında, bana göre, yukarıda andığım üç yönlü göreliliği anmadan ve Aristotelesçi phronesis kavramını araya sokmadan konuşmak, kendisini mutlaklık ve evrenselcilik kalıpları içerisinde gösteren bir düşünsel ve pratik fanatizme kapıyı açmak demektir. Bana göre, böyle bir fanatizmin son örneği, 20. yüzyılın son çeyreğinden günümüze doğru kendisini gösteren neoliberal adalet anlayışıdır. Sözlerimi bu anlayış üstüne birkaç eleştirel not sunarak bitirmek isterim.

Liberalizmi ve neoliberalizmi, özellikle son yıllardaki çalışmalarımda her vesile ile eleştiriyorum. Bu eleştirilerde özellikle vurgulamaya çalıştığım husus, liberal ve neoliberal hukuk ve siyaset

felsefelerinin kendi içlerinde eşitlikçi ve eşitsizlikçi olmak üzere iki yüz taşıdıkları ve bu iki yüzün bağdaşmaz olduklarıdır. Bu yüzlerden biri, Aristoteles'in denkleştirici adalet kavramına koşutluk gösteren ve aritmetik eşitliğe dayanan "hukuksal liberalizm"dır. Liberal siyaset felsefesi de, büyük ölçüde, "hukuk devleti", "insan hakları" konseptleri çerçevesinde, teoride böyle bir eşitlikçi hukuksal liberalizme dayanır görünür. Liberalizmin öbür yüzü ise, "ekonomik liberalizm" veya "kapitalizm" olarak anılır ki, bu yüz liberalizmin eşitsizlikçi yüzüdür. Ve en önemlisi, liberalizm, uygulamada, eşitlikçi hukuksal liberalizmden çok daha fazlasıyla eşitsizlikçi ekonomik liberalizme yani kapitalizme dayanır. Gerçi Aristoteles'in dağıtıcı adalet veya sosyal adalet kavramı çerçevesinden bakıldığında, ekonomik liberalizmdeki eşitsizlikçiliğin geometrik eşitlikle yani mal, hizmet ve fırsatlar dahil, her türlü toplumsal kazanımların herkese becerisi ve topluma katkısıyla orantılı olarak dağıtılması suretiyle ortadan kaldırılabileceği, en azından teorik olarak söylenebilir. Ne var ki, son iki yüz yıllık Batı tarihi, bunun gerçekleşmediğini göstermektedir. Ve üstelik son dönemde Nozick gibi düşünürler, liberalizmin eşitsizlikçi yönünü iyice açığa çıkaran bir tutumla, sosyal adaleti de reddetmektedirler. Görünen o ki, hukuksal liberalizmin teoride kalan eşitlikçi yüzü ile ekonomik liberalizmin yani kapitalizmin reel ve üstelik liberal düşünürlerce artık açık açık ve pervâsızca savunulan eşitsizlikçi yüzü arasında giderilemeyen bir karşıtlık ve gerilim vardır ve bu karşıtlık ve gerilim günümüzün neoliberalizmi içinde daha

da yoğunlaşmış bir şekilde yaşamaktadır. Neoliberal adalet anlayışı Aristoteles'in dağıtıcı adalet olarak adlandırdığı sosyal adaleti bireyin haklarını kısıtlayan bir engel olarak görmekte, aşırı, hatâ fanatik bireyciliğin ve mülkiyet hakkının toplum aleyhine de olsa neredeyse mutlaklaştırılıp kutsallaştırılmasını önermektedir. Böyle bir adalet anlayışını kabul edilemez buluyorum. Aristoteles, dağıtıcı adaleti veya sosyal adaleti, toplumsal denge ve düzenin sağlanması ve sürdürülmesi için bir temel koşul sayıyordu. Günümüzün neoliberalizmi, son olarak "küreselleşme" adı altında sürdürülen ekonomik politikalarla, dünyayı gittikçe sosyal adaletten yoksun bir yer haline getirmektedir. Ve bu neoliberalizmin her alanda tek seçenek olarak dayatılması, dünyanın tek kutuplu hâle gelmesine ve dolayısıyla totaliterleşmesine, toplumların denge ve düzenlerinin sarılmasına yol açmaktadır. Neoliberalizm karşı seçenek veya seçenekler yaratılması, bu totaliterleşmenin ve adaletsizliğin giderilmesi yolunda bir gereklilik olarak kendisini gösteriyor.

Seçenek yaratmak, mevcudu ve dayatılanı görelileştirmek demektir. Neoliberalizmi, Aristoteles'in phronesis adını verdiği bilgi ve yaşama deneyimi çeşidine başvurarak görelileştirmek gerekir. Aksi takdirde, insanlık tarihinin en adaletsiz uygulamalarına gün geçtikçe daha fazla tanık olmak, adaleti kaba gücün belirlediği bir dünyada yaşamak zorunda kalacağımızı düşünüyorum.

(8) Engisch, K., *Auf der Suche nach der Gerechtigkeit*, 1971, s.170-192; Welzel, H., *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit*, 1983, 186, 188.

(9) Erdoğan, M., *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, 1998, s. 28-64.

(10) Nozick, R., *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, çev.: A. Oktay, 200, s. 22-50.